
Základy logopedie (komunikační schopnost a její narušení)

Mgr. Renata Mlčáková, Ph.D.

Cíle

Cílem této kapitoly je vymezit pojem komunikační schopnost a jazykové roviny, upozornit na skutečnost, že školní výuka je většinou založena na kontinuální práci s jazykem, přiblížit oblasti jazyka, ve kterých mohou mít žáci s narušením komunikační schopnosti ve škole problémy, a představit některá narušení komunikační schopnosti, s nimiž se mohou žáci základní, resp. střední školy potýkat.

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- popsat jazykové roviny;
- objasnit formy uplatnění jazyka ve školní výuce;
- vymezit, ve kterých oblastech jazyka může mít žák s narušením komunikační schopnosti ve škole problémy;
- charakterizovat některá narušení komunikační schopnosti, s nimiž se mohou žáci základní, resp. střední školy potýkat.

Průvodce studiem

Na základních a středních školách se vzdělávají nejenom žáci a studenti, kteří nemají obtíže v oblasti komunikační schopnosti, ale i žáci a studenti, kteří více či méně denně překonávají specifika související s některým typem komunikačních obtíží. Informace předkládané v této kapitole stručně objasňují, jak potíže v oblasti komunikace mohou zasahovat a ovlivňovat školní výuku žáků, resp. studentů s narušenou komunikační schopností.

Komunikační schopnost a jazykové roviny

- Komunikační schopnost** Pojem komunikační schopnost můžeme chápat jako schopnost uplatnit jazyk v jeho podobě mluvené, čtené i psané. Komunikační schopnost žáků se ve škole projevuje ve všech čtyřech jazykových rovinách: pragmatické, lexikálně-sémantické, morfologicko-syntaktické a foneticko-fonologické.
- Pragmatická jazyková rovina** **Pragmatická jazyková rovina** představuje dovednost vyjádřit komunikační záměr (např. požádat o něco, projevit názor, iniciovat mezilidskou komunikaci) a schopnost konverzovat (udržovat téma konverzace, střídat se v roli mluvčího a posluchače – tzv. „turn-taking“) (Jamesová in Lechta, 2003; Bernsteinová, Tiegermanová in Mikulajová, 2003). Podle Lechty (in Lechta, 2003) do pragmatické roviny můžeme zařadit např. i neběžné pohyby hlavou, vyhýbání se zrakovému kontaktu, manipulaci s oblečením a předměty, neadekvátní formu komunikace – skákání do řeči, dotýkání se partnera aj.
- Lexikálně-sémantická jazyková rovina** **V lexikálně-sémantické jazykové rovině** sledujeme slovní zásobu, zda je žák schopen pojmenovat předměty, činnosti, pojmy, pocity nebo uvedené nedokáže pojmenovat, ale vyjádří se opisem – parafrázuje, případně má obtíže s vybavováním pojmu nebo pojem nevyjádří vůbec. Pozorujeme, zda žák rozumí sémantickému významu slova, nebo se u něj vyskytuje verbalismus – klient umí slovo pojmenovat, ale užije ho neadekvátně významu, situaci, nerozumí sémantickému významu slova. Jamesová (in Lechta, 2003) doporučuje sledovat nejen chápání významu slov, vět a souvětí, ale i přenesené významy slov (metafory, přísloví) a jejich používání při komunikaci.

V rovině morfologicko-syntaktické posuzujeme z hlediska morfologie (tvarosloví) např. použité slovní druhy, které převládají, schopnost skloňovat, časovat, používat rody, stupňovat přídavná jména, příslovce, odvozovat slova. V oblasti syntaxe (skladby) nás zajímá, zda se žák vyjadřuje verbálně či nikoli, zda mluví jednoslovně, spontánně tvoří věty holé, rozvité, souvětí, dodržuje slovosled ve větě, je schopen zopakovat věty, vymyslet věty, formulovat odpověď, případně zda se vyskytují dysgramatismy – nedostatky v tvarosloví a syntaxi.

Morfologicko-syntaktická jazyková rovina

Během promluvy klienta můžeme registrovat zvukovou stránku jeho mluvy. Z hlediska fonetiky je patrná oblast respirace (dýchání), fonace (tvoření hlasu), artikulace (výslovnost), rezonance (zvuk řeči), prozodických faktorů (tempo a pauzy, melodie, přízvuk, rytmus řeči aj.). Mluvní projev klienta může být nápadný např. výskytem specifických pauz, neplynulostí, zrychleným tempem řeči, chraptivostí, nedostatky ve výslovnosti hlásek. Z hlediska fonologie sledujeme např., zda se v mluvě, čtení či psaní objevují redukce souhláskových shluků nebo slabik ve víceslabičných slovech, zda je klient schopen sluchové analýzy a syntézy slova aj.

Foneticko-fonologická jazyková rovina

Uplatnění jazyka ve školní výuce

Obtíže v mluvení, čtení či psaní mohou ovlivnit výsledky žáků ve škole, volbu studijního oboru, úspěchy při studiu i uplatnění na trhu práce. Výuka většiny vyučovacích předmětů na druhém stupni základní školy a na střední škole je založena na práci s jazykem ve všech jeho formách (český jazyk, matematika, zeměpis, dějepis, biologie, základy společenských věd, chemie, fyzika, cizí jazyk; odborné předměty na středních školách – technologie, mechanika, gastronomie, teoretická příprava na praktickou výuku, bezpečnost práce aj.).

Úspěch žáka ve školní výuce předpokládá schopnost kvalitně uplatnit jazyk, a to např. v těchto formách:

Formy uplatnění jazyka ve školní výuce

- **naslouchání** učiteli;
- **porozumění a zpracování** výkladu učitele;
- **čtení a zpracování** textu z učebnice, **porozumění** čtenému textu;
- **vyjadřování odpovědí** ústně nebo písemně;
- **zápis** do sešitu, **čtení** zápisu a **využívání zápisu k učení**;
- řešení numerických či slovních příkladů;
- slohové práce, prověrky, písemné a ústní zkoušení;
- porozumění informacím týkajícím se provozu, praktické výuky v učebních oborech.

Ve školní práci žáků s narušením komunikační schopnosti můžeme zaznamenat rozmanité individuální nedostatky, které mohou souviset např. s problematickým vnímáním a porozuměním řeči, problematickým zpracováním informace nebo s problémy v produkci řeči. Konkrétně se může jednat např. o potíže v oblasti:

Ve kterých oblastech jazyka může mít žák s narušenou schopností ve škole problémy?

- **Vnímání a porozumění řeči** – žák nerozumí některým slovům, novým odborným termínům a jejich spojením ve výkladu učitele, nerozumí textu v učebnici, nechápe souvislosti mezi osvojovanými pojmy a jevy, učivo se učí zpaměti bez porozumění.
- **Zpracování informace** – žák potřebuje delší čas na zpracování slov, vět, nového učiva, případně na opakování, procvičení, upevnění a pochopení nových pojmů a souvislostí, nebo si nepřechte svůj zápis, nevyužije zápis k učení.
- **Produkce řeči** – žák může mít problém ústně plynule vyjádřit odpověď, chybuje v zápisu učební látky, ve formulaci odpovědi, vyžádání informace, sdělení informace apod.

Funkční gramotnost chápeme jako vybavenost člověka pro aktivity vyžadované současnou civilizací, např. dovednost chápat složitější texty, vyplnit formulář, zformulovat písemnou žádost, rozumět článku v novinách, rozumět návodu k použití pračky, reprodukovat obsah přečteného textu (Průcha, 1998). S některými dovednostmi funkční gramotnosti mohou mít problémy žáci, kteří mají

Funkční gramotnost a žáci s narušenou komunikační schopností?

potíže ve vnímání, porozumění a zpracování řeči mluvené, čtené, psané, zejm. **žáci s vývojovou dysfázií, se specifickými vývojovými poruchami učení**, ale i s jinými logopedickými diagnózami.

Nejčastější typy narušení komunikační schopnosti u žáků základních a středních škol

Jednotlivá narušení komunikační schopnosti se mohou u žáků a studentů projevat ve formě lehké, středně těžké i těžké. Stupeň komunikačních obtíží však nelze podceňovat, neboť i zdánlivě lehké nedostatky v mluvním projevu, ve čtení nebo psaní mohou být konkrétním žákem či studentem vnímány velmi citlivě a jako handicap.

Konkrétně si uvedeme některé projevy koktavosti, breptavosti, vývojové dysfázie, výběrové nemluvnosti, poruch artikulace, dysartrie, poruch hlasu. Učitel se na základní nebo střední škole může také setkat s žákem s kombinovanou poruchou řeči; tento pojem představuje kombinaci několika typů narušení komunikační schopnosti, např. kombinaci koktavosti s breptavostí, poruchy hlasu a dysartrie. Učitel na základní nebo střední škole může učit i žáka se symptomatickou poruchou řeči, která je symptomem jiného, dominujícího postižení, narušení nebo onemocnění. Symptomatická porucha řeči může být symptomem např. mentální retardace, těžkého sensorického postižení (sluchového, zrakového, příp. duálního sensorického), poruch autistického spektra, dětské mozkové obrny aj.

Koktavost **Koktavost (balbuties)** patří k nejtěžším narušením komunikační schopnosti. Příznakem koktavosti jsou nedobrovolné a nekontrolovatelné neplynulosti – dysfluence – během mluvy. Kompletní obraz syndromu koktavosti však charakterizují **tři oblasti symptomů – dysfluence** při mluvení, které jsou doprovázeny **nadměrnou námahou** při artikulaci a **psychickou tenzí** během promluvy:

- Psychická tenze je nepříjemný pocit, vyvedení z míry, vybavení si svého selhání při řečové komunikaci v minulosti, to, co sám balbutik cítí a prožívá při svých potížích s plynulostí řeči.
- Nadměrná námaha se během promluvy může projevat např. zjevným fyzickým úsilím při překonávání bloků, akcelerováním tempa řeči, spasmy na krku, vegetativními příznaky (zčervenání, pocení).
- Řečový projev osob s koktavostí mohou charakterizovat různé typy dysfluencí, např. repetice (opakování) částí slov nebo celých slov, prolongace (prodlužování) hlásek nebo slabik, přerušovaná slova. Příznaky dysfluence jsou nekonstantní, v některých situacích se projevují více, jindy méně a někdy vůbec ne.

Nepříznivě může působit např. komunikace s autoritou, časový tlak, ústní zkoušení před celou třídou – žák se nepřihlásí, i když zná odpověď (srov. Lechta, 2010a, 2010b).

Breptavost V širším pojetí se **breptavost (tumultus sermonis)** často definuje jako narušení plynulosti řeči s extrémně **rychlým tempem řeči, nezřetelnou artikulací a zhoršenou úrovní jazykových formulací** (Hedge in Lechta, 2009).

- Nejtypičtějším slyšitelným projevem breptavosti jsou **intraverbální akcelerace (uvnitř slov) a interverbální akcelerace (mezi slovy)** (Seeman in Lechta, 2009). Čím delší je mluvený úsek, tím výraznější mohou být akcelerace. Určitý úsek promluvy člověk s breptavostí řekne relativně přiměřeným tempem a srozumitelnou řečí.
- **Problémy s artikulací** – člověk „nestihne“ precizně artikulovat všechny hlásky (Lechta, 2009).
- Můžeme zaznamenat např. repetice – opakování prvních slabik, slov. Objeví-li se i prolongace (prodlužování, tlačení) hlásek, nejde zpravidla pouze o breptavost, ale o **kombinaci breptavosti s koktavostí** (Preus in Lechta, 2009).

Plynulost a srozumitelnost řeči se u osob s breptavostí **zhoršuje** při celkové relaxaci, při čtení známého textu. Fluence a srozumitelnost se **zlepšuje** při koncentraci na řečový projev, při mluvě v cizím jazyce (Hedge in Lechta, 2009). V jazykových schopnostech osob s breptavostí můžeme pozorovat např. specifické problémy ve čtení a psaní ve smyslu dyslektických a dysortografických obtíží.

Vývojová dysfázie se v naší odborné literatuře zpravidla označuje jako specificky narušený vývoj řeči. Mikulajová a Rafajdusová (1993) uvádějí, že porucha v různé míře zasahuje porozumění i produkci řeči ve všech jazykových rovinách. Dítě má obtíže v sémantickém zpracování informace. K symptomům vývojové dysfázie, které přetrvávají do školního věku, řadíme mimo jiné **obtíže ve sluchové percepci a obtíže v jazykových schopnostech**. Vývojová dysfázie

- Ve sluchové percepci se objevují obtíže s rozlišováním distinktivních rysů hlásek, obtíže ve sluchové analýze a syntéze, při zachování sledu hlásek (Sedláček in Mikulajová, Rafajdusová, 1993), což se projevuje chybami v psaní diktátů a ve výslovnosti.
- K výrazným symptomům vývojové dysfázie, které obvykle v menší či větší míře přetrvávají, řadíme **dysgramatismy a problémy v porozumění mluvené a čtené řeči**. Žák s dysfázií má potíže v předmětech, které předpokládají zpracování textu. Obtížně zvládá např. dějepis, zeměpis, řešení matematických slovních příkladů, protože nedokáže jazykově zpracovat věty a souvětí v textu a porozumět jim. Mnohdy se učí učivo z paměti, bez porozumění.

Výběrová nemluvnost (elektivní mutismus) představuje jednu z forem mutismu. Mutismus je v psychiatrické terminologii chápán jako symptom – znamená nepřítomnost nebo ztrátu řečových projevů, která je podmíněna psychogenně (psychicky), jde o reakci na jistou zátěžovou situaci. V souvislosti se vznikem elektivního mutismu jsou zvažovány též osobnostní dispozice. Elektivní mutismus se nejčastěji objevuje u dětí předškolního věku a mladšího školního věku. Obtíže mohou být diagnostikovány i u adolescenta nebo dospělého člověka (Pečeňák, 2003). Výběrová nemluvnost

- **Hlavním příznakem** elektivního mutismu je **ztráta řečových projevů** – oněmění, které je vázáno na určitou situaci, prostředí, osobu. Dítě v určitých situacích nemluví, např. nemluví ve škole nebo v prostředí mimo domov, nemluví s některou paní učitelkou, s některým dítětem nebo dětmi, ale v jiných situacích je slovní produkce dítěte pro komunikaci přiměřená, např. s rodiči a sourozenci komunikuje bez obtíží.
- Při elektivním mutismu nejsou potíže v porozumění řeči. Neverbální komunikace je u některých dětí zachována, může být přítomen šepot nebo jednoslovné odpovědi. Sekundárními důsledky nemluvnosti může být izolace dítěte, výsměch ze strany spolužáků, tresty ze strany rodičů, nátlak, aby dítě promluvílo. Při stanovení diagnózy sledujeme, zda projevy mají stabilní charakter a trvají nejméně čtyři týdny, přičemž tento časový údaj se neváže na první měsíc školní docházky. (Pečeňák, 2003)

V zahraniční literatuře se v oblasti **poruch artikulace** objevují termíny **fonetické a fonologické poruchy** (Gúthová, 2009). Hlavní problém v případě **poruchy fonetické** je odchylka ve výslovnosti hlásek; u nás jsou tyto obtíže označovány pojmem dyslálie – patlavost hlásková. V rámci fonetických poruch se uplatňují termíny: nahrazování hlásky jinou hláskou, pro klienta artikulačně snazší (**substitute**, paralálie), vynechávání hlásky, kterou klient neumí vyslovit (**eliminate**, mogilálie) nebo vadná výslovnost hlásky (**distorsie**, -ismus, např. sigmatismus – vadná výslovnost sykavek, rotacismus – vadná výslovnost hlásky R aj.) Poruchy artikulace

Hlavní problém v případě **poruchy fonologické** je s použitím hlásek ve slabikách a slovech. V naší odborné literatuře jsou tyto obtíže označovány jako dyslálie kontextová. Klient jednotlivé hlásky v jednoduchých slovech vyslovit umí, ale nedostatky se objevují v realizaci delších víceslabičných slov, slov se shluky souhlásek. Gúthová (2009) uvádí, že se fonologické obtíže vážou na jazyk a nesouvisí s inteligencí.

Příklad 1

Jedná-li se o poruchu fonologickou, žák má např. problémy se zachováním správného sledu hlásek ve slově, což zaregistrujeme zejm. v psaní, kdy některé hlásky, souhláskové shluky nebo celé slabiky ve slově redukuje. Např. slovo podplukovník napíše „poklukovník“ nebo „popukovník“, slovo „gastromie“ napíše „gastromie“.

Dysartrie Termínem **dysartrie** označujeme **vývojové i získané obtíže**, které zasahují koordinaci a činnost všech orgánů, jež se podílejí na tvoření hlasu a řeči, tj. na **respiraci, fonaci, artikulaci, rezonanci**. Podkladem dysartrie je organické poškození centrálního nervového systému.

- **Vývojová dysartrie** se často vyskytuje ve spojení se **syndromem dětské mozkové obrny**, ale může se vyskytnout i **samostatně**.
- **Získaná dysartrie u dospělých** osob vzniká na podkladě cévních mozkových příhod, úrazů hlavy, onkologických nebo infekčních onemocnění mozku a intoxikace mozku. Degenerativní onemocnění, např. Parkinsonova choroba, roztroušená skleróza, jsou často doprovázena vzniklou dysartrií (srov. Neubauer, 2003, 2007).
- Při dysartrii se mohou vyskytovat v různých kombinacích např. tyto **příznaky**: slyšitelné dýchání, slabý výdechový proud; hlas přechází ke konci věty do šepotu, v hlase slyšíme třes, náhlé změny v intenzitě hlasu během promluvy; změny nosovosti u orálních hlásek; obtíže při článkování řeči, řeč může působit monotónně, adynamicky, nedaří se zrychlit ani zpomalit tempo řeči apod.

Poruchy hlasu **Poruchu hlasu** chápeme jako určitou odchylku ve výšce, síle a kvalitě hlasu zejm. vzhledem k věku, pohlaví a společensko-kulturnímu prostředí (Moore in Kerekrétiová, 2003). Obecně se poruchy hlasu nazývají **dysfonie**; **afonie** je označení pro bezhlasí.

- Poruchy hlasu se vyskytují samostatně nebo např. s dysartrií, koktavostí aj. Mohou být součástí somatických onemocnění (choroby plic, průduškové astma aj.).
- Základním příznakem poruchy hlasu je chraptivost, hlas může být lehce zastřený, silně chraptivý, případně se vyskytuje afonie (srov. Kerekrétiová, 2003; Jedlička, 2003).
- Dysfonie může vzniknout v důsledku přetěžování hlasivek při mluvení nebo zpěvu, většinou při nevhodné hlasové technice, při onemocnění hrtanu, při celkových hormonálních poruchách, po operacích hrtanu aj.

Shrnutí

Komunikační schopnost žáka, příp. studenta, často podstatným způsobem ovlivňuje jeho úspěšnost ve škole, volbu učebního nebo studijního oboru i výběr profese. Narušení komunikační schopnosti může činit školní vzdělávání žákovi těžším. Obtíže mohou nastat v porozumění a zpracování informace, v produkci řeči, v mluvení, čtení, psaní, a to ve formě lehké, středně těžké i těžké. V kapitole jsme stručně přiblížili některé projevy při koktavosti, breptavosti, vývojové dysfázii, výběrové nemluvnosti, poruše artikulace, dysartrii a poruchách hlasu.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Uvedte šest příkladů forem uplatnění jazyka ve školní výuce.
2. Vysvětlete pojem funkční gramotnost.
3. Stručně seznámte s řečovými problémy, s nimiž se může potýkat žák s koktavostí.
4. Objasněte čtyři typické symptomy v oblasti řeči a jazyka při breptavosti.
5. Vyjmenujte tři specifické projevy jazykových obtíží dítěte s vývojovou dysfázií.
6. Charakterizujte fonologickou poruchu.
7. Jaké mohou být příznaky v řeči při dysartrii? Uvedte alespoň čtyři.

Pojmy k zapamatování

komunikační schopnost
jazykové roviny
formy uplatnění jazyka ve školní výuce
funkční gramotnost
koktavost
breptavost
vývojová dysfázie
výběrová nemluvnost
porucha artikulace

dysartrie
porucha hlasu

Literatura

Seznam použité literatury:

1. GÚTHOVÁ, M.; KEREKRÉTIOVÁ, A. et al. 2009. *Základy logopedie*. Bratislava: Univerzita Komenského. S. 136–155. ISBN 978-80-223-2574-5.
2. JEDLIČKA, I. 2003. Narušená komunikační schopnost v důsledku poruch hlasu. In: ŠKODOVÁ, E.; JEDLIČKA, I. et al. *Klinická logopedie*. Praha: Portál. S. 427–436. ISBN 80-7178-546-6.
3. KEREKRÉTIOVÁ, A. 2003. Diagnostika poruch hlasu. In: LECHTA, V. et al. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Praha: Portál. S. 141–168. ISBN 80-7178-801-5.
4. LECHTA, V. 2009. Brblavost. In: KEREKRÉTIOVÁ, A. et al. *Základy logopedie*. Bratislava: Univerzita Komenského. S. 209–226. ISBN 978-80-223-2574-5.
5. LECHTA, V. et al. 2003. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Praha: Portál. 359 s. ISBN 80-7178-801-5.
6. LECHTA, V. 2010a. *Koktavost*. 2., rozš. a přepr. vyd. Praha: Portál. 336 s. ISBN 978-80-7367-643-8.
7. LECHTA, V. 2010b. Zvláštnosti inkluzivní edukace žáků s NKS. In: LECHTA, V. et al. *Základy inkluzivní pedagogiky*. Praha: Portál. s. 282–284. ISBN 978-80-7367-679-7.
8. MIKULAJOVÁ, M. 2003. Diagnostika narušeného vývoje řeči. In: LECHTA, V. et al. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Praha: Portál. S. 60–98. ISBN 80-7178-801-5.
9. MIKULAJOVÁ, M.; RAFAJDUSOVÁ, I. 1993. *Vývinová dysfázia. Špecificky narušený vývin řeči*. Bratislava: vlastním nákladem. 288 s. ISBN 80-900445-0-6.
10. NEUBAUER, K. 2003. Dysartrie. In: ŠKODOVÁ, E.; JEDLIČKA, I. et al. *Klinická logopedie*. Praha: Portál. S. 303–327. ISBN 80-7178-546-6.
11. NEUBAUER, K. 2007. *Neurogení poruchy komunikace u dospělých*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-159-4.
12. PEČEŇÁK, J. 2003. Diagnostika mutismu. In: LECHTA, V. et al. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Praha: Portál. S. 251–261. ISBN 80-7178-801-5.
13. PRŮCHA, J.; WALTEROVÁ, E.; MAREŠ, J. 1998. *Pedagogický slovník*. 2., rozš. a přepr. vyd. Praha: Portál. 336 s. ISBN 80-7178-252-1.

Podrobnější informace k tématu kapitoly naleznete v těchto publikacích:

1. DVOŘÁK, J. *Logopedický slovník*. 3., upr. a rozš. vyd. Žďár nad Sázavou: Logopedické centrum, 2007. ISBN 978-80-902536-6-7.
2. KEREKRÉTIOVÁ, A. et al. *Základy logopedie*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2009. ISBN 978-80-223-2574-5.
3. KLENKOVÁ, J. *Logopedie*. Praha: Grada Publishing, 2006. ISBN 80-247-1110-9.
4. LECHTA, V. et al. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Martin: Osveta, 1995. ISBN 80-88824-18-4.
5. LECHTA, V. *Symptomatické poruchy řeči u dětí*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-572-5.
6. MATĚJČEK, Z. *Dyslexie*. Praha: SPN, 1988.
7. ŠKODOVÁ, E.; JEDLIČKA, I. et al. *Klinická logopedie*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-546-6.

Internetové odkazy:

1. www.apspc.cz – Asociace pracovníků SPC
2. www.klinicalogopedie.cz – Asociace klinických logopedů ČR
3. www.alos.cz/attachments/059_koordinatori_logo.xls – Asociace logopedů ve školství, krajští koordinátoři logopedické péče